National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2025; 1(61): 243-246
© 2025 NJHSR
www.sanskritarticle.com

मोहन लाल वर्मा
सहायकाचार्यः(अ.)
के.सं.वि.वि., एकलव्यपरिसरः,
अगरतला।

Correspondence:
मोहन लाल वर्मा
सहायकाचार्यः(अ.)
के.सं.वि.वि., एकलव्यपरिसरः,
अगरतला।

श्रीरामचरितमहाकाव्ये उपाख्ये 'अरविन्दरामायणे' अङ्गीरसस्वरूपवर्णनम्

मोहन लाल वर्मा

कस्मिंश्चिदपि काव्ये मधुरतासरसताचारुतायाश्च विकासाय रसस्य समावेश अनिवार्य वर्तते। काव्यप्रयुक्ताः सन्तुलितरसा एव काव्ये मनोहरतामावहन्ति -

'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति'।[1]

इत्युक्ते रसं प्राप्य आत्मा आनन्दस्वरूपः भवति। काव्यलक्षणकारैः आचार्यैः आनन्द एव रसः इति परिभाषितमस्ति। रसः नाम तद्वस्तु यस्य आस्वादनं क्रियते - 'रस्यते आस्वाद्यते इति रसः'। एतेनैव लक्षणानुसारेण शृङ्गारादयः रसा उच्यन्ते। एतद्वक्तुं शक्यते यत् केनचित् सहृदयव्यक्तिद्वारा कस्माच्चित् काव्यपाठात् श्रवणाद्वा यद्विलक्षणानन्दस्य प्राप्तिर्भवति स एव आनन्दः रसः कथ्यते। अतः काव्ये रसस्य सन्निवेशः अनिवार्यः वर्तते। रससिद्धान्तस्य प्रवर्तकाचार्येण भरतमुनिना एवं मन्यते यत् काव्ये रसं विना न कस्यचिदर्थस्य प्रवर्तनं शक्यते -

'नहि रसाद् ऋते कश्चिदर्थः प्रवर्तते'।[2]

रसशब्दस्य व्युत्पत्तिः द्विधा कृता वर्तते, प्रथमा-**'रस्यते इति रसः** 'द्वितीया- **'सरति इति रसः'** इत्युक्ते यत्प्रवहति सः रसः। इत्युक्ते एतद् वक्तुं शक्यते यद् रसे धर्मद्वयं विद्यमानं वर्तते प्रथमम् आस्वादः द्वितीयं द्रवत्वञ्च। ऋग्वेदे एकस्मिन् स्थाने रसशब्दस्य प्रयोगः सोमरसनिमित्तम् 'आस्वादनम्' इत्यर्थे कृतमस्ति- **'दधानः कलशे रसम्'**[3] अपि च रसशब्दस्य प्रयोगः ब्राह्मणग्रन्थेषु 'मधु' इत्यर्थे कृतः वर्तते। तद्यथा- **'रसो वै मधु'**। कालक्रमे रस उपनिषत्सु आस्वादने प्रवाहत्त्वे चेति स्वभावद्वये वर्णितोऽस्ति अपि च रसादेव ऋग्यजुस्सामादीनाम् ऋचां व्युत्पत्तिः कथिता अस्ति। रसशब्दोऽयं आदर्शनग्रन्थेभ्यः रामायण-महाभारतादिपर्यन्तम् अनेकप्रकारकं वर्णितम् अस्ति किञ्च रसशब्दस्य सभ्या काव्यानुरूपा च प्रथमा व्याख्या आचार्येण भरतमुनिना एव कृता वर्तते।

श्रुतिभिः यद्रसतत्त्वम् अनन्तमखण्डं स्वयं प्रकाशं तथा च सच्चिदानन्दघनस्वरूपं परब्रह्मरूपेण संज्ञितम् अस्ति तदेव रसतत्त्वं काव्यशास्त्रीयैः आचार्यैः अपि तेनैव ऋद्धेन महत्या श्रद्धया च सत्वगुणयुक्तं, स्वयं प्रकाशं चिन्मयम् आनन्दस्वरूपं ब्रह्मास्वाद-सहोदरश्च इत्यादिभिः वैशिष्ट्यैः काव्यात्मके रूपे प्रतिष्ठितं कृतमस्ति। प्रत्यक्षरूपेण रसस्य आस्वादनं मधुराम्लकटुतिक्तादीनां षड्रसाणां माध्यमेन क्रियते अपि च अप्रत्यक्षरूपेण काव्य-विषयरसस्य अनुभवः रीत्यनुभावसञ्चारिभावादीनां कारणस्वरूपेणापि क्रियते।

आचार्यभरतमुनेः काले रसः नाटकीयतत्त्वरूपेणैव विद्यमानम् आसीत्। काव्ये तस्य किमपि स्थानं न आसीत् परन्तु सः रसः कालान्तरे काव्येष्वपि स्थानं प्राप्नोत् अपि च काव्यान्तर्गते नाटकस्यापि गणना प्रारब्धा अभवत्। कश्चित् सहृदयी जनः कथं रसानुभूतिं करोति? इत्येतस्य उत्तरम् आचार्यभरतमुनिः स्वीयग्रन्थस्य नाट्यशास्त्रस्य एकस्मिन् सूत्रे प्रतिपादयति -

"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिषपत्तिः"।[5]

जनानां मनसि नैकाः भावनाः विद्यमानाः भवन्ति याः विशेषपरिस्थितिवशात् स्वकीयां सुषुप्तावस्थां त्यक्त्वा जागरिताः भवन्ति। व्यक्तेः चेष्टाः एताः भावनाः प्रकटयन्ति तथा च भावनैताः कैश्चित्

सहायकतत्त्वैः परिपुष्टिताः भवन्ति । इत्थं सहृदयव्यक्तेः हृदि स्थिता भावना एव क्रमशः जागरिताः प्रकटिताः परिपुष्टाश्च भूत्वा रसरूपेण परिणिताः भवन्ति ।

यद्यपि नाट्यमेव रसः वर्तते किञ्च नाट्यमपि एकं दृश्यकाव्यं वर्तते।[6] श्रव्यकाव्यस्य प्रयोजनमपि **'सद्यःपरनिर्वृत्तये'**[7] अपि च **'करोति कीर्तिं प्रीतिं च'**[8] इत्येतयोः वाक्ययोः 'निवृत्तिः' 'प्रीतिः'इत्येताभ्यां शब्दाभ्यां रसास्वादभूतः परमानन्द एव विवक्षितोऽस्ति। काव्यस्य महत्त्वप्रदर्शने प्रयुक्तं **'स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रयः'** अपि च महाकाव्यस्य स्वरूपवर्णने प्रयुक्तं **'रसैश्च सकलैः पृथक्'**[9] इत्येतद् उक्तिद्वयं काव्ये रसस्य अनिवार्यतां प्रधानतां च प्रमाणीकरोति ।

आचार्यविश्वनाथोऽपि काव्यं परिभाषितं कुर्वन् काव्ये रसस्य स्थानमाह -

'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्'[10]

आचार्यमम्मटः रसस्वरूपं स्पष्टीकुर्वन् लिखति यल्लोके रत्यादि-स्थायिभावानाम् उदयस्य विकासस्य तिरोभावस्य च मुख्यकारणानि कार्यसहकारीणि च भवन्ति। एतान्येव लौकिककारणानि साहित्ये क्रमशः भावविभावानुभावसञ्चारिभावनाम्ना ज्ञायन्ते। एतेषां विभावादीनां सहयोगेन व्यक्तः स्थायिभावः रस इष्यते -

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः।।[11]
विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः॥[12]

भारतीयकाव्यशास्त्रेषु रसाणां संख्या अष्ट(8) तः एकादशं(11) यावत् कथिता अस्ति। एते क्रमशः शृङ्गारहास्यकरूणरौद्रवीर-भयानकवीभत्साद्भुतशान्तवात्सल्यभक्तिरसनाम्ना ज्ञायन्ते ।

एतेषु रसेषु केचन प्रधानाः केचन गौडाश्च रसाः स्वीकृताः सन्ति काव्यशास्त्रीयाचार्यैः। केचन आचार्यास्तु काव्यमूलं कञ्चिदेकमेव रसं स्वीकुर्वन्ति। तद्यथा भोजराजः शृङ्गारं, भवभूतिः उत्तररामचरिते करूणम् अपि च महाकविकालिदासः अभिज्ञानशाकुन्तले करूणञ्च मूलरूपेण प्रतिपादितवान्। सर्वप्रथमं आचार्यभरतमुनिना रसानां प्रधानताया अप्रधानतायाश्च विषये स्वविचारान् अभिव्यानक्। तेषां मतानुसारेण शृङ्गारवीररौद्र-विभत्साश्चेत्येते प्रधानरसाः, हास्यक-रूणाद्भुतभयानकाश्चेत्येते अप्रधानरसाः सन्ति। एते अप्रधानरसाः गौडरसाः अपि कथ्यन्ते ।

प्रस्तुतेऽस्मिन् महाकाव्ये 'अरविन्दरामायणे' अङ्गीरसस्य वीररसस्य समन्वयः -

1 - वीररसस्वरूपम् -

अस्य रसस्य स्थायिभाव 'उत्साहः' आलम्बनविभावः विजेतव्य-शत्र्वादयः, तेषाञ्च चेष्टाः उद्दीपनविभावाः रोमाञ्चयुद्धसामग्री अन्यसहायकादीनामन्वेषणञ्च अनुभावः भवति। धृतिमतिस्मृति-तर्कादयो व्यभिचारिभावाः भवन्ति। तेभ्यः सर्वेभ्यः समुत्पन्नः उत्साहरूपस्थायिभावः वीररसतां दशां प्राप्नोति ।

साहित्यदर्पणकारः आचार्यविश्वनाथः रसस्वरूपविषये साहित्यदर्पणे एवं लिखति -

उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः।
महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः।।[13]
आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः।
विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः॥[14]
सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः।
स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्।।[15]

वीररसः अन्यरसाणामपेक्षया उत्तमकोटिको भवति । अयम् उत्साहनामकेन स्थायिभावेन युक्तो भवति। एतस्य अधिष्ठातृदेवता इन्द्रः वर्तते । अस्य वर्णश्च स्वर्णिमवर्णः अस्ति। विजेतव्यशत्र्वादयः अस्य आलम्बनविभावरूपेण तिष्ठन्ति। शत्र्वादीनां चेष्टाः उद्दीपनविभावाः भवन्ति। तस्मिन् सहायकसाधनानाम् उत सहायकानामान्वेषणादि-अनुभावाः वर्तन्ते। धैर्यमतिगर्वस्मृतितर्क-हर्षादयः एतस्य व्यभिचारिणः सञ्चारिणः वा भावाः सन्ति। वीररसोऽयं चतुर्भेदात्मको भवति - 1- दानवीरः 2- धर्मवीरः 3- युद्धवीरः 4- दयावीरश्च ।

प्रस्तुतेऽस्मिन् श्रीरामचरितमहाकाव्ये उपाख्ये 'अरविन्दरामायणे' वीररसस्य समावेशः अङ्गीरसरूपेण कृतमस्ति। एतस्मिन्महाकाव्ये श्रीरामलक्ष्मणयोः ताडकया सह मारीचखरदूषणाभ्यां रावणादि-भिस्सह च युद्धस्य वर्णनं प्राप्यते। युद्धप्रसङ्गेषु रामलक्ष्मणरावणा-दीनां युद्धं प्रति उत्साह एव स्थायिभावः वर्तते। रामलक्ष्मणौ रावणादिविपक्षिणः तेषाञ्च सेना आलम्बनविभावाः सन्ति । तेषां शौर्ययुक्त उद्गारः ओजस्विभाषणम् आक्रमणादिदुश्चेष्टाः उद्दीपनविभा सन्ति। तेषाम् आलापनादि-अनुभावाः सन्ति अपि च चिन्तामोहवितर्क इत्यादि व्यभिचारिभावाः सन्ति । एतैः परिपुष्टस्सन् उत्साहनामकः स्थायिभावः वीररसरूपेण अभिव्यक्तो भवति ।

प्रस्तुतेऽस्मिन् महाकाव्ये वीररसयुक्ताः निम्नलिखितप्रसङ्गा उदाहरणानि वा द्रष्टव्यानि सन्ति -

याता हन्त निशा पुनः सुदिवसश्चोपस्थितो राघवः
श्रीमन्तं निजबन्धुमाह जहि भोस्तं मेघनादं ध्रुवम्।
गर्जन् दैत्यबलं निहत्य स रणे बाणैर्महादानवं
वीरो वीरनिपातकस्तु हतवान् नूनं बलिष्ठं द्विषम्।।[16]

अत्र मेघनादादिहनने लक्ष्मणस्योत्साहः स्थायिभावः मेघनादादयः शत्रवः आलम्बनविभावाः रामस्य वचनानि लक्ष्मणस्य गर्जनादिकञ्च उद्दीपनविभावाः, लक्ष्मणद्वारा मेघनादादिहननमित्यादय अनुभावाश्च सन्ति । इत्येतैः विभावानुभावादिभिः अनुप्रेरितो भूत्वा उत्साहनामकः स्थायिभावः वीररसरूपेणाभिव्यक्तो भवति ।

वीररसस्य चत्वारो भेदाः – वीररसो दानवीरधर्मवीरयुद्धवीर-दयावीररूपेण चतुर्विधात्मकं भवति।
महाकाव्येऽस्मिन् वीररसस्य एतेषां चतुर्णां भेदानाम् उदाहरणानि निम्नलिखितानि सन्ति -

1.1. दानवीरः - अतिप्रसन्नः राजा दशरथः रामादीनां चतुर्णां स्वीयपुत्राणां विवाहानन्तरं जनेभ्यो बहुविधदानं करोति। तद्यथा -

विप्रजनाय ददौ प्रचुरं विभवं विततां वसुधामवधेशः
गोशतकोटिमसौ बहुरत्नमयं भवनं नृपतिर्जितदेशः।।
पूजितवान् विबुधानमभितः गुरुणा सुमतः कृतवान् भुवि दानं
ग्राम्यजनान् परितोष्य महीपतिरेव तुतोष स्वयं नृपमानम्।।[17]

अस्मिन् प्रसङ्गेऽपि राज्ञः दशरथस्य दानकर्मणि उत्साहनामकः स्थायिभावः परिलक्षितो भवति। सम्प्रदानभूताः विप्रजनाः विभावाः सन्ति। धनभूमिगवादीनां दानम् अनुभावः, मानतुष्ट्यादयः सञ्चारिभावाश्च सन्ति। इत्येतै विभावानुभावादिभिः परिपुष्टो भूत्वा उत्साहनामकः स्थायिभावः दानवीररसरूपेण परिणमति।

1.2.धर्मवीरः - एतस्मिन् महाकाव्ये धर्मवीररसस्य बहूनि उदाहरणानि द्रष्टुं शक्यन्ते। यतोहि सम्पूर्णं रामायणं यत्किमपि वा रामायणं भवतु तत् तुलसीदासस्य "रघुकुल रीति सदा चली आए, प्राण जाए पर वचन न जाए" इति सूक्तिना अनुप्राणितं वर्तते। रामायणस्य यत्किमपि वा पात्रं भवतु सः स्वीयधर्मकर्तव्ययोः पालने कुत्रापि न च्युतो भवति। अस्मिन्नपि अरविन्दरामायणाख्ये महाकाव्ये रामो भवतु राजादशरथभरतकैकेयीलक्ष्मणरावणादयो भवन्तु वा सर्वाण्यपि पात्राणि स्वकर्तव्यपालने धर्मपालने च कदापि च्युतानि न भवन्ति। अतोऽस्मिन् महाकाव्ये धर्मवीरस्य बहूनि उदाहरणानि प्राप्यन्ते। तेभ्य एकमुदाहरणम् इत्थमस्ति -
भगवान् रामः मातरं कैकेयीं प्रति एवं कथयति -

दत्त्वा वचो विरमतीव न कुलं मदीयं
जानासि मातरखिलं सुकृतं कुलस्य।
तस्माद्विचिन्त्य वचनं परिपालनीयं
काले त्वया सुविधिना सुतरां जनन्या।।[18]

अत्र कुलव्रतपालने उत्साहनामकः स्थायिभावो वर्तते। स्वयं माता कैकेयी विभावः, तया प्रदत्तवचनस्य समयानुसारेण परिपालनम्, तस्याः मनोद्योगाः सञ्चारिभावाश्च सन्ति। इत्येतैर्विभावानुभावा-दिभिः सञ्चारिभावैश्च परिपुष्टो भूत्वा उत्साहनामकस्थायिभावः धर्मवीर-नामकं रसम् अभिव्यनक्ति।

1.3. युद्धवीरः - अस्मिन् महाकाव्ये युद्धवीरस्यापि उदाहरणानि यथास्थाने दरीदृश्यन्ते। रामताडकयोर्युद्धस्य प्रसङ्ग उदाहरणरूपेण उपस्थाप्यते -

समवलोक्य गता नवमूर्च्छनां
तदनु चेतनतां समवाप्य सा।
गिरिशिलां द्रुमखण्डमपातयत्
रघुवरं विनिहन्तुमहो रुषा।।[19]
रघुवरो ह्यनलो दनुजा च सा
तुषजराशिसमा किल ताडका।
अविरतं शरवृष्टिभयात् हता
न निहता रघुवीरशरैर्ध्रुवम्।।[20]

उदाहरणेऽस्मिन् ताडकावधसम्बन्धी रामस्य उत्साहः स्थायिभावः, ताडका विभावः। ताडकाद्वारा शीलाखण्डानां वृक्षशाखानाञ्च रामस्योपरि पातः, रामेण शरवर्षणादयश्च अनुभावाः, मूर्छाभयादयः मानसिकभावाः व्यभिचारिभावाश्च सन्ति। इत्येतेषां विभावानुभाव-व्यभिरिभावानां संयोगमेत्य सम्वर्धित उत्साहनामकः स्थायिभावः युद्धवीररसरूपेण परिपुष्टो भवति।

1.4. दयावीरः - अस्मिन् महाकाव्ये युद्धवीरस्य उदाहरणेन सह दयावीरस्यापि उदाहरणानि द्रष्टुं शक्यन्ते। ऋषिविश्वामित्रस्य यज्ञरक्षणसमये यदा रामलक्ष्मणौ राक्षसान् हतः तदा राक्षसाः रामं प्राणदानाय याचनां कुर्वन्ति अपि च भगवान् रामः तेषु दयां कुर्वन् तेषां जीवनदानाय लक्ष्मणं प्रति एवं वदति -

त्यज हरे त्यज जीवनदायक
न यजनेषु कदापि वयं क्वचित्।
मुहुरहो न च विघ्ननिपातकाः
भवितुमेव शपाम इहागताः।।[21]
त्यजतु लक्ष्मण राक्षसपुत्रकान्
प्ररुदतो यजनेषु समागतान्।
शरणदायिकुलस्य वचस्स्मरन्
दशरथस्य पितुर्भुवि चाज्ञया।।[22]

प्रसङ्गेऽस्मिन् राक्षसाणां प्रति दयासम्बन्धी उत्साहनामकः स्थायिभावः राक्षसाः विभावाश्च सन्ति। राक्षसैः प्राणरक्षाहेतु निवेदनं रोदनादिकञ्च अनुभावाः, तेषां मनसि उत्पन्ना अन्यान्यभावाः 'व्यभिचारिभावाश्च सन्ति। इत्त्थं प्रकारेण विभावानुभावसञ्चारिभिः परिपुष्टः उत्साहनामकः स्थायिभावः दयावीरं सम्वर्धयति।

सहायकग्रन्थसूची

1.आधुनिक काव्यशास्त्र -डॉ० आनन्द कुमार श्रीवास्तव, ईस्टर्न बुक लिंकर्स, नई दिल्ली-2012.

2.काव्यप्रकाशः- वामनाचार्यः, झलकीकरटीका, प्रकाशन पुना-1982.

3.काव्यप्रकाशः - आचार्य विश्वेश्वर, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी – 2010.

4.काव्यालङ्कारः - भाष्य – साहित्यवारिधि डा. रामानन्द शर्मा, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी - 2013.

5.काव्यादर्शः -आचार्य श्रीरामचन्द्र मिश्र, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी - 2005।

6.काव्यदीपिका - व्याख्या- डा. श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी - 2011.

7.छान्दोग्योपनिषद् - गीताप्रेस, गोरखपुर।

8.तैत्तिरीयोपनिषद् - गीताप्रेस, गोरखपुर।

9.नाट्यशास्त्रम् - आचार्यभरतमुनिः ।

10.रामचरित मानस - गोस्वामी तुलसीदास, गीताप्रेस, गोरखपुर, विक्रमी-2057.

11.श्रीरामचरितम्' उपाख्यम् 'अरविन्दरामायणम्'- डा. अरविन्दतिवारी, सत्यम् पब्लिशिंग हाउस, मोहन गार्डन, उत्तम नगर, नई दिल्ली.- 2019.

12.साहित्यदर्पणः - आचार्य लोकमणिदहाल, डा. त्रिलोकीनाथ द्विवेदी, आचार्य शिवप्रसाद द्विवेदी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी- 2013.

13.संस्कृत साहित्य का अभिनव इतिहस - डॉ० राधावल्लभ त्रिपाठी, वि०वि० प्रकाशन वाराणसी, 2013.

सन्दर्भग्रन्थाः

[1]तैत्तिरीयोपनिषद् / द्वितीया वल्ली / सप्तम अनुवाकः।

[2]आचार्यभरतमुनिः, नाट्यशास्त्रम्- षष्ठ अध्यायः ।

[3]ऋग्वेदः – 9/63/13 ।

[4]छान्दोग्योपनिषद् – 4/17

[5]चार्यभरतमुनिः, नाट्यशास्त्रम्- षष्ठ अध्यायः ।

[6]आचार्यविश्वनाथः, साहित्यदर्पणः -6/1

[7]आचार्यमम्मटः, काव्यप्रकाशः - 1/2

[8]काव्यालङ्कारः -1/2

[9]काव्यालङ्कारः - 1/21 ।

[10]आचार्यविश्वनाथः - साहित्यदर्पणः ।

[11]आचार्यमम्मटः, काव्यप्रकाशः - 4/27

[12]तत्रैव - 4/28

[13]आचार्यविश्वनाथः, साहित्यदर्पणः - 3/232 ।

[14]तत्रैव - 3/233 ।

[15]तत्रैव - 3/234 ।

[16]'श्रीरामचरितम्' उपाख्यम् 'अरविन्दरामायणम्'- 22/40 ।

[17]'श्रीरामचरितम्' उपाख्यम् 'अरविन्दरामायणम् - 11/30 ।

[18]'श्रीरामचरितम्' उपाख्यम् 'अरविन्दरामायणम्' - 2/3 ।

[19]तत्रैव - 5/13 ।

[20]तत्रैव - 5/15 ।

[21]'श्रीरामचरितम्' उपाख्यम् 'अरविन्दरामायणम्'- 5/46 ।

[22]तत्रैव - 5/47 ।